

Inkade jumaluste niinimetatud tumedast poolest

Tarmo Kulmar

Käesolevas vaatluses pööratakse tähelepanu inkade religiooni ühele aspektile, mida uurijad ei ole seni lähemalt nimetamisväärselt puudutanud. See on jumaluse¹ tume külg või tema teistsugune, varjatud, süngeloomus. Sellist jumala ambivalentsust esineb enamikus maailma vanades religioonides. Eriti ilmneb see asjaolu muistsete polüteistlike usundite mütoloogia tundmaõppimisel.

Alustada võib kas või hõimurahvaste ja traditsionaalkultuuride taevajumalatest, mille puhul on müütides enamasti leida dualismi. Taevajumalal on kaks nägu, ta on mõlemasooline, ta võib olla korraga nii hea kui ka kuri, tema kehastused on päike ja kuu jne. Ilmekad näited on muistse indoeuroopa taevajumala Dyausi kaks loomust, mis avalduvad veedade ajastu tumeda Varuna ja hiilgava Indra kujul; seejärel rooma kahe näoga Janus, millest üks kehastas rahu ja teine sõda; lõpuks ka vanaskandinaavia kahesooline ürgolend Ymir, kes sünnitab maailma ja esmase jumalatepere. Rohkesti näiteid pakuvad muistse Lähis-Ida religioonid. Pärsia suurte jumalate Ahura Mazda ja Angra Manyu lepitamatu antagonism on ilmselt jumala dualistlikkuse üks äärmuslikumaid

---

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi granti nr 6626, Eesti Teadusagentuuri personaalse uurimistoetuse (PUT 500) ja Tartu Ülikooli teadusraha baasfinantseerimise 2017. a eraldise toel.

¹Religiooniteaduses on otstarbekas kasutada sõna „jumal“ üldmõistena (nt taevane üliolend e taevajumal), sõna „jumalus“ aga uue põlvkonna e polüteistliku panteoni jumala tähistusena.

näiteid.² Ent taevajumala eri külgede ambivalentsuse näiteks on ka hiina *yin-yang*'i printsip, milles hele ja tume pool ei ole antagonistlikud, vaid moodustavad teineteiseks üle minnes ühtse terviku.

Millele me võime Peruu inkade puhul antud küsimuse uurimisel tugineda? Ilmselt on mõistlik jaotada allikad otsesteks ja kaudseteks. Otsest allikad on säilinud kirjalikud allikad. Kaudsed allikad on fenomenid, mida võime leida inkade ühiskonna ja riigi uurimisel.

Otsest allikad, s.t inkade muistsele religioonile pühendatud kirjalikud tekstid, võib jagada kahte suurde ossa.

Esimene osa koosneb koos konkistadooridega saabunud vaimulike või hispaania ametnike 16.–17. sajandist pärit kroonikateostest. Neid tekste on palju ja nendes on peaaegu alati religioonile pühendatud peatükke, mis on põhiliselt kirjeldavat laadi, aga mida võib vahetult kogetuna pidada võrdlemisi tõepärasteks. Ainsad autorite hinnangud on antud põliselanike paganlike kommete kohta.

Teine osa on sellel perioodil üles kirjutatud religioossed hümnid, mille arv on paraku üsna väike. Need laulud on faktide poolest vaesed, kuid seda enam emotsionaalsed. Kui neis jutustatakse jumalatest, siis mõnikord leiame ka jumala iseloomustuse.

Käesolevas vaatluses tuginengi peajasjalikult kroonikateoste ja neis sisalduvatele religioossetele hümnidele. Jumaluste nimede tõlkimisel, mis on vajalik nende olemuse ja funktsiooni mõistmiseks, lähtun J. J. von Tschudi klassikalisest ketšua-saksa-hispaania seletavast sõnaraamatust (1853).

Inkade muistne taevajumal ja maailmalooja oli Wiracocha,³ kes kandis ka Pachacamaki⁴ nime. Selle jumalavisiooni taga seisab Peruu

² Vt indoeuroopa polüteistlike jumalamütide taolise ambivalentsuse kohta lähemalt eriti Puhvel 1997.

³ Teaduskirjanduses ka Viracocha, Huiracocha jt. Ketšua k *uiracocha*: *Beiname der Sonne, als Gottheit; epíteto del Sol co. Dios que adoraban los Indios* — 'päikese kui jumaluse lisanimi' (Tschudi 1853: 101). Pidades seda päikesejumaluse epiteediks, Tschudi eksib. Ühes tänapäeva sõnaraamatus nenditakse lihtsalt: „*Wiracocha. Fue el dios de los Inkas*“, s.t „Oli inkade jumalus“, ent samas tuuakse ära nime päritolust jutustav pikem müüt (vt Muños Hermoza 2004: 15). Teistes sõnastikes antud sõnasõnaline tähendus 'rasvajärv' (nt *Diccionario... sine anno*: 95) ilma põhjalike selgitusteta on kindlasti eksitav.

⁴ Ketšua k *pacha*: *die Erde, der Ort; tierra, mundo, lugar* — 'maa, maakoht, maailm' (Tschudi 1853: 420). *Camak*: *der welcher Schafft, hervorbringt, belebt, der Schöpfer; el que da el ser, el que anima, el criador* — 'see, kes loob, esile kutsub, elustab, looja' (*Ibid.*, 117), J. J. von Tschudi kommenteerib seejärel, et inkade muistne jumalus Pachacamak on *der Schöpfer der Welt; el criador del mundo* — 'maailma looja' (*Ibid.*).

vanima kultuuri Chavini⁵ religiooni taevane üliolend, keda kujutati saua-dega mõlemas käes. Kuigi ta oli üljumalana panteoni kõrgeim jumalus, seisis ta inimeste igapäevastest toimingutest kaugel. Loonud maailma ja pannud universumi tööle, tõmbus ta tagaplaanile ja jättis igapäevase tegutsemise noortele aktiivsetele jumalustele. Religioonifenomenoloogiliselt vaadeldes sai temast *deus otiosus* ehk „puhkav jumal“. Tema poole palvetasid ja talle ohverdasid inimesed vaid erakordsetes olukordades. Mingisuguseid märke, mis näitaksid tema juures tumeda poole olemasolu, me inkade tekstidest ei leia (Garcilaso 1988: Libro II, cap. 2–3; Cobo 1994: Libro I, cap. 4; Carillo 1986: 71–72).

Kui taevajumal nihkus tagaplaanile, tõusis inkade riigiusundi panteoni peaks päikesejumalus Inti,⁶ esialgu ilmselt kunagine loodustootem või ketšua hõimu kaitsejumal. Päikesejumalus oli aktiivsetest loodusjumalatest tähtsaim. Ta oli inkade keisridünastia jumalik esivanem. Teda kirjeldatakse tekstides samuti eranditult hea ja armulikuna, kes jagas maailmale valgust, soojust ja väge. Temale oli pühendatud suurem osa ametliku religiooni kultuslikke talitusi ja religioosseid pidustusi (Garcilaso 1988: Libro II, cap. 1, Libro III, cap. 20; Cobo 1994: Libro I, cap. 5; Guión 1996: 7–8, 21–22; Ayala 1980: 233).

Äikesejumaluse nimi oli Illapa.⁷ Ta oli vihmaandja, kelle hääleks oli kõuekõmin, ja ta näitas oma tahet piksenooltega, mis ei tarvitsenud sugugi olla viha. Nimelt ammutas Illapa Linnutee taevalikust jõest tohutu suure veekannuga vett ning kui ta otsustas inimeste palveid kuulda võtta ja maailmale vihma saata, purustas ta kannu välgulöögiga, misjärel vesi vihmana alla sadas.⁸ Seega pidasid inkad Illapa äikeseilma hoopis jumaluse õnnistuse märgiks, mitte viha avalduseks (Garcilaso 1988: Libro II, cap. 27; Cobo 1994: Libro I, cap. 7).

---

⁵ Chavín (1200/1100–400/200 e.m.a) on teadaolevalt Peruu vanim kõrgkultuur. Kultuskeskusest nimega Chavín de Huantar valitseti varateokraatlikku riiki ja sealt levis sauasid mõlemas käes hoidva taevajumala kultus kogu Peruu mägi-alale (nt Prem 1989: 55–56).

⁶ Ketšua k *inti*: *die Sonne, sol* — ‘päike’ (Tschudi 1853: 92).

⁷ Ketšua k *illapa*: *der Blitz, blitzen; rayo, rayar* — ‘välk, välku lööma’ (*Ibid.*: 89).

⁸ Vt Garcilaso kroonikas toodud äikesejumaluse hümnid tõlget eesti keelde ja selgitusi lähemalt Kulmar 2007a: 13–19.

Päikesejumaluse abikaasa ja ühtlasi tema õde oli kuujumalanna Mama Quilla⁹ ehk Ema Kuu. Ta oli perekonna ja lasterikkuse kaitsja, aga ka taimikasvu ja maiste veeallikate eest hoolitseja, mis kõik on jumalanna headust näitavad tundemärgid. Kuid Mama Quilla oli ka öökuninganna. Öö on teatavasti demonlike olendite tegutsemise aeg. See asjaolu lubab oletada, et inkade meelest pidi kuujumalanna olema teatud olukordades ka ohtlik.¹⁰ Seega võime oletada seda, et just kuujumalanna võis inkade panteonis esindada kunagise taevase üliolendi tumedat külge (Garcilaso 1988: Libro III, cap. 21; Cobo 1994: Libro I, Cap. 6; Carillo 1986: 54).

Teised inkade jumalused tunduvad kroonikute meelest veidi vähem tähtsad. Kroonikatekstides on ära nimetatud vaid põlluviljakuse jumalanna ehk maaema Pachamama,¹¹ merejumalanna Mama Cocha,¹² vikerkaarejumalus Cuichi¹³ ja mõnede öisel taevavõlvil nähtavate taevakehade jumalused. Nende iseloomujoonte ja omaduste kohta andmeid ei ole. Veidi enam teame vaid vikerkaarejumalusest. Ta oli tegelikult hügelmadu, kellel oli oluline funktsioon — ta ühendas maailma allilma ja taevase maailmaga. Muide, allilm ei olnud inkadele mingi karistuskoht, vaid surnud ja veel sündimata inimeste hingede hoiukoht, aga taevane maailm oli jumalate asupaik ehk päikeseriik, kuhu inimestest oli ainsana juurdepääs inkade keisril. Siit omakorda saab järeldada, et inkade teoloogias oli inimkäitumise moraalsetel kategooriatel teisejärguline koht, mis lähendab inkade religiooni pigem loodusreligioonidele, mitte hilisematele eetilistele religioonidele (Garcilaso 1988: Libro II, cap. 7; Cobo 1994: Libro I, Cap. 6–7; Acosta 1990: 19–20; Ayala 1980: 234–247).

Niisiis selgub, et otseste allikate andmestik, millele saaksime käesoleva küsimuse uurimisel toetuda, on väga tagasihoidlik. Kahjuks ei

---

⁹ Mama Quilla (ka Killa) oli Inti abikaasana sisuliselt peajumalanna ja sellisena tähtsaim viljakusjumalus. *Mama: die Mutter; madre* — ‘ema’ ja *killa: der Mond; luna* — ‘kuu’ (Tschudi 1853: 367). Seega Ema Kuu.

¹⁰ Kuujumalannale pühendatud hünni tõlget eesti keelde koos selgitustega vt lähemalt Kulmar 2007b: 46–48.

¹¹ Pachamama oli tegelikult siiski ketšua hõimude tähtsamaid viljakusjumalusi. *Pacha* tähendust vt märkus 4, *mama* tähendust vt märkus 9. — Seega Maaema.

¹² Ketšua *k cocha: der Weihe, der See, das Meer, estanque, lago, mar* — ‘veehoidla, järv, meri’ (Tschudi 1853: 161). — Seega Ema Meri, ka Mereema.

¹³ Ketšua kirjapildis võib olla ka *kuichi, kuychi: der Regenbogen, arco iris* — ‘vikerkaar’ (*Ibid.*: 213).

jõua me nende abil eriti kaugele. Aga mida näitavad kaudsed allikad ehk inkade ühiskonna fenomenide uurimine?

Peruu muistset ühiskonda ja riiklikku korraldust on kroonikatekstides üsna üksikasjalikult kirjeldatud. Erilist tähelepanu tuleb pöörata arhailistes ühiskondades üldlevinud eksogaamia ehk fraatriatevahelise abiellumise süsteemi ilmingutele, mida leidub piisavalt ka inkade juures. Tõendeid eksogaamia olemasolust, mille kohaselt abielluvad mees ja naine pidid kindlasti pärinema eri fraatriatest, esines kõikjal inkade ühiskonnas. Eredaim näide on pealinna Cuzco kaks fraatriat.

Inkade impeeriumi pealinn Cuzco¹⁴ ehk Maailma Naba linn jagunes kaheks, teineteisest vägagi selgesti erinevaks osaks. Üks oli Hanan Cuzco ehk Ülem-Cuzco ja teine Hurin Cuzco ehk Alam-Cuzco. Ülem-Cuzcos asetsesid tähtsamad templid, paleed ja ühiskondlikud hooned. Garcilaso de la Vega kroonika kaudu tuntud müüdi järgi pühendati see linnaosa linna rajanud esimesele inkade kuningale Manco Capakile.¹⁵ Alam-Cuzco seisis seevastu kuninganna kaitse all, kuid see linnaosa polnud sugugi vähemtähtis, seal asusid linna keskväljakud ja tähtsad riigiasutused. Nii-sugune pealinna jaotus, mis oli säilinud hispaanlaste vallutusteni, oli ilmne relikt inkade muistsest eksogaamses hõimukorraldusest, mis koosnes kahest fraatriast ja oli tõenäoliselt totemistlikku algupära.

Ülem-Cuzco sümbolloom oli kotkas. Ka linna kohal kõrguva kolossaalse kaitserajatise Sacsahuamani kindluse nimi tähendab Kotka-kindlust.¹⁶ Alam-Cuzco muistne tootemloom oli puuma. Ka Cuzco linn ise meenutab linnulennult puumat.¹⁷ Võimalik, et puuma oli olnud Cuzco oru põliselanike tootemloom juba siis, kui inkad saabusid 13. sajandil oma pika rännaku järel (mis oli alanud Titicaca järve äärest Altiplano kiltmaalt) Cuzco orgu ja seal oma ülemvõimu kehtestasid (Garcilaso

---

¹⁴ Pealinna nimi, mida kirjutatakse mitmel erineval moel (ka Cosco, Qosco, Qosqo), tähendab 'naba', s.t tuntud maailma ehk oikumeeni keskpunkti. Vt *cosco: der Nabel; ombligo* (Tschudi 1853: 130) — seega Maailma Naba linn.

¹⁵ Manco Capak, tõlkes Võimas Juht, oli inkade esimene, poolmütoloogiline valitseja, kelle juhtimisel jõudsid inkad 12.–13. sajandil Cuzco orgu ja kes asutas Cuzco linna (Busto 1981: 20jj).

¹⁶ Kindluse nimi koosneb õieti kahe sõjakusega seostava linnu nimest: *sacsa: der Adler*, águila — 'kotkas' ja *huaman: der Falke, halcon* — 'pistrik' (Tschudi 1853: 467). Seega nt kotka/pistriku asupaik.

¹⁷ Looma nimi tulebki ketšua *puma*'st: *der amerikanische Löwe (Felis puma L.)*, león — 'ameerika lõvi' ehk puuma (*Ibid.*: 446).

1988: Libro VII, cap. 8–12; Cieza 1988: cap. XCII–XCIII; Sarmiento 1999: cap. XI–XIII).

Selline dualistlik jaotus laienes ajapikku laieneva impeeriumi kõikidele administratiivsetele struktuuridele. Kuigi inkade riik nimega Tahuantinsuyu¹⁸ ehk Nelja Ilmakaare Riik tähendas kogu inkade oikumeeni, laienes sellele ka Cuzcost alguse saanud kotka ja puuma sümbolika. Kotka maa oli Andide mäeahelik, puuma maa oli aga madalmaa koos rannikuvööndi ja idapoolsete vihmametsadega. Võimalik, et kotkas ja puuma on kaugel kajastus kas riigijumaluse Inti enda või viljakusjumaluse Pachamama tumedast poolest, aga lähem teave on kaotsi läinud.

Lisaks eksogaamiale võib inkade ühiskonna ja riigielus kohate muidki kaksusele viitavaid asjaolusid.

Muistsest, ilmselt religioosse päritoluga dualismist annab tunnistust ka asjaolu, et inkade riigi suurtele provintsidele määras keiser alati kaks kubernerit. Samasugune juhtimissüsteem kehtis kõikide väiksemate piirkondade, kindluste, garnisonide, kõikide sõjaväeosade puhul. Inkade alistatud väikeriikidele jäeti alles nende päriilik vürst, kuid tema kõrvale oli määratud inkade soost kaasvalitseja. Ka kõikidel küladel ehk sisuliselt sunnismaistel tootmisüksustel, mida nimetati *ayllu*,¹⁹ oli kaks juhti. Need olid kohalik külavanem ja inkade riigivõimu määratud kontrolör (Garcilaso 1988: Libro III, cap. 14; Acosta 1991: 95ff.; Cobo 1996: Libro II, cap. 22–25; Busto 1981: cap. IV–VI).

Selline süsteem oli tõhus ja andis tunnistust inkade riigitarkusest, sest kumbki määratud ülemustest jälgis ning arvustas alati teise otsuseid ja esitas vajaduse korral pealinna teise peale kaebuse. Ka aru pidid andma mõlemad, kumbki oma ametkonna kõrgemale ülemusele. Niisiis rakendasid inkad oma algse totemistliku, religioosse päritoluga struktuuri 15. sajandi keskel loodud varatotalitaarse riigi²⁰ teenistusse. Näib tõenäoline, et keisri poolt ametisse nimetatud ülemus esindas riigivõimu

¹⁸ Ketšua k *tahua*: vier; *cuatro* (Ibid.: 492); *suyu*: die Provinz, der District, die Gerichtsbarkeit, der Gerichtssprengel, Tribus, Stamm; *provincia*, *parte*, *jurisdicción*, *tribu* (Ibid.: 489). Inkade riigi neli suurt provintsi kandsid nelja peamise ilmakaare nimesid. Riigi nimi oleks tõlkes seega Neli Ilmakaart või Nelja Ilmakaare Riik.

¹⁹ Ketšua *ayllu*: *Geschlecht*, *Stamm*, *Tribus*, *Familie*, *Gattung*; *linaje*, *tribu*, *familia*, *parcialidad*, *genero* (von Tschudi 1853: 75) — seega 'sugukond, suguvõsa, hõim, perekond' ehk sugulusel põhinev inimrühm üldiselt, kes haris teatud suurusega kõlvikut.

²⁰ Varatotalitaarse riigi kontseptsiooni kohta vt lähemalt Kulmar 2016.

säravat ja helget poolt, tema kontrollija aga julgeolekuteenistust kui umbusklikku ja tumedat poolt. Muide, niisugune süsteem sarnaneb 20. sajandi totalitarismi praktikaga. Ilmekas paralleel meenub Nõukogude Liidu ajaloost, kus sõjaväeüksusel oli alati komandör ja poliitkomissar, asutustel aga direktor ja parteisekretär.

Lõpuks põhjendasid inkad oma imperiaalset ekspansioonipoliitikat teoloogiliselt, nimelt päikesejumaluse Inti (ühes versioonis juba taevajumala Wiracocha) tahtega, kes oli käskinud inkadel harimatutele rahvastele tsivilisatsiooni ja vaimuvalgust tuua. Kui aga barbarid keeldusid seda õnnistust vastu võtmast, siis tuli neid sundida ja loomulikult karistada. Kui seda kontseptsiooni käsitleda jumalate tahtena, siis võiks ka see karmus olla tema tumeda külje avaldus.

Kaudsete argumentidena inkade jumalate tumeda külje ilmingutest saab minu meelest pidada veel kahte asja. Esiteks, kõik religioonid tunnevad käitumistehnikaid ja rituaale, mille abil jumaluse pahameelt inimestelt ära pöörata. Ja jumala viha on ju samuti tema tumeda külje tunnusmärk. Need tehnikad on palvetamine, eriti andekspalumine ja ohverdamine. See polnud loomulikult ka inkadele võõras. Erinevaid palvetamise ja ohverdamise viise oli palju, lihtsast palvesõnast kuni harva esinenud inimohvrini²¹ (Prem 1989: 198).

Kokkuvõtteks näeme, et kaudseid argumente on mõnevõrra rohkem. Need on ka kaalukamad, kuigi neid saab mitmeti tõlgendada. Ent ometi juhivad kõik loetletud asjaolud ikkagi tähelepanu inkade jumalate võimalikule kaksikolemusele. See oli Peruu enne konkistat kindlasti laialdasemalt tuntud, aga kroonikud lihtsalt ei osanud seda tähele panna ja veel vähem tõlgendada. Niisiis ei tohiks jumalate tumeda poole olemasolu inkade religioonis üldsegi välistada.

---

²¹ Kroonik Sarmiento järgi maeti inimohvrina elusalt mõned 5–6-aastased lapsed koos väärisesemetega (Sarmiento 1999: cap. XXXI). Kroonik Poma de Ayala järgi maeti nad kokapõõsa lehtede abil uimastatult päikesepäeva Inti Raymi tähistamise käigus (Ayala 1980: 221). Enamik uurijaid on seisukohal, et inimohvrit (*icapac cocha*) toodi Peruu harva ja erakorralistel puhkudel (nt Kelm 1990: 530; Prem 1989: 75).

Kirjandus

A c o s t a, José de 1991. *Das Gold des Kondors: Berichte aus der Neuen Welt 1590 und Atlas zur Geschichte ihrer Entdeckung* [1590]. Herausgegeben und übertragen von Rudolf Kroboth und Peter H. Meurer. Stuttgart-Wien: Edition Erdmann in K. Thienemanns Verlag

A y a l a, Felipe Guaman Poma de 1980. *El Primer Nueva Corónica y Buen Gobierno* [1615]. Edición crítica de John V. Murra y Rolena Adorno. Traducciones y análisis textual del quechua por Jorge L. Urioste. Ciudad de México: Siglo Veintiuno Editores S.A.

B u s t o Duthurburu, José Antonio del 1981. *Perú Incaico*. Lima: Librería Studium Editores

C a r i l l o, Francisco E. 1986. *Enciclopedia Histórica de la Literatura Peruana*, Vol. 1: Literatura Quechua Clásica. Lima, Editorial Horizonte

C i e z a, Pedro, de León 1988. *La Crónica del Perú* [1553]. Lima: Promoción Editorial Inca S. A.

C o b o, Father Bernabe 1994. *Inca Religion and Customs* [1653]. Translated and edited by Roland Hamilton. Foreword by John Howland Rowe. Austin: University of Texas Press

C o b o, Father Bernabé 1996. *History of the Inca Empire = Historia del Nuevo Mundo* [1653]. Translated and edited by Roland Hamilton from the holograph manuscript in the Biblioteca Capitular y Colombina de Sevilla. Foreword by John Howland Rowe. Austin: University of Texas Press

D i c c i o n a r i o... sine anno = *El Diccionario Español–Quechua y Quechua–Español*. Tomo I. Lima: EGSELUR E.I.R.L.

G a r c i l l a s o, Vega de la 1988. *Comentarios reales de los Incas* [1609]. Tomo I–III. Lima: Editorial Mercurio S. A.

G u i ó n 1996 = *Guion oficial de la evocación del Inti Raymi*. Cuzco: Municipalidad del Cusco

K e l m, Antje 1990. Grundzüge der Religion des zentralen Andenraumes. — *Altamerikanistik: Eine Einführung in die Hochkulturen Mittel- und Südamerikas*. Hg. Ulrich Köhler. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, S. 519–533.

K u l m a r, Tarmo 2007a. Ühest inkade ülijumalahümnist hispaania kroonikates. — *Tõsilood muinasrahvastest*. (Eesti mõttelugu 76) Tartu: Ilmamaa, lk 13–19.

K u l m a r, Tarmo 2007b. Mõne Muinas-Peruu rituaalteksti tõlkimisest. — *Tõsilood muinasrahvastest*. (Eesti mõttelugu 76) Tartu: Ilmamaa, lk 42–53.

K u l m a r, Tarmo 2016. Märkmeid varatotalitaarsest riigist. — *Idakiri: Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat 2016*. Tartu: Eesti Akadeemiline Orientaalselts, lk 92–102.

M u ñ o s Hermoza, Ruben Toribio 2004. *Quechua*. 3ra Edición Ampliada. Cusco: Impreso en los Talleres de Maris Graff

S a r m i e n t o, Pedro, de Gamboa 1999. *History of the Incas = Historia de los Incas* [1572]. Translated and edited with notes and an introduction by Sir Clements Markham [Faximile, original print Cambridge, 1907]. New York: Dover Publications, Inc.

P r e m, Hanns J. 1989. *Geschichte Altamerikas: Oldenbourg Grundriss der Geschichte*. Hgg. von J. Bleicken, L. Gall, H. Jacobs. Bd. 23. München: R. Oldenbourg Verlag

P u h v e l, Jaan 1997. *Võrdlev mütoloogia: Tõsilood muinasrahvastest*. (Eesti mõttelugu 12). Tartu: Ilmamaa

T s c h u d i, Johann Jakob von 1853. *Die Kechua-Sprache*. Dritte Abteilung: Wörterbuch. Wien: Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei